

Аркадынош Цеплякоў
(Парыж)

Езуіты і Беларусь: на мяжы цывілізацыяў ці на скрыжаваньні культурыў?

Першыя фундацыі

Першыя езуіты, якія пачалі працаваць на абшарах сёньняшняе Беларусі, паходзілі з Аўстрыйскае Правінцыі Таварыства Езуса. У 1575 годзе была створана Правінцыя Польшчы, а ў 1608 годзе паўстала асобная Літоўская Правінцыя, якая пакрывала ўласна тэрыторыю Вялікага Княства. Хутка Таварыству ўдалося стварыць густую сець калегіяў ды місіяў па ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітае Абодвух Народаў. У 1638 годзе Літоўская Правінцыя налічвала ўжо пяцьсот пяцьдзесят езуітаў, дзейнасьць якіх была сканцэнтравана на землях ня толькі Літвы, але таксама Курляндыі, Прусіі і Мазураў уключна¹. Першыя чатыры езуіты прыбылі ў Вялікае Княства Літоўскае ў 1569 годзе з Браўнсбэргу (сёньня Бранева ў Варміі, у Польшчы) на запрашэньне віленскага біскупа Валерыяна Пратасевіча (1504-1579). Яны заснаваліся ў віленскім прадмесці, дзе сярод ягонага насельніцтва было шмат праваслаўных. У праваслаўнае супольнасьці было дзевяць цэркваў ва ўласнасьці і палова месц у мясцовай радзе. Здаецца, што Пратасевіч думаў, што прысутнасьць езуітаў магла-б ня толькі перашкодзіць экспансыі пратэстанцкае рэформы, але таксама прынесці адукацыю й вышэйшы ўзровень культуры мясцоваму мяшчанству, сярод якога палова былі праваслаўнымі. Перад прыездам езуітаў на землях сёньняшняе Беларусі практычна не існавала школаў у тагачасным эўрапейскім разуменьні. Збоч таго мясцовая шляхта была прымушана пасылаць сваіх сыноў на вучобу за мяжу альбо ў Польшчу.

¹ P. Rabikauskas, s.j., *Jesuits*, [w:] *Encyclopedia Lituanica* 2, published by Juozas Kapocius, s. 518.

У 1570 годзе езуіты заснавалі калегію ў Вільні. Дзевяць гадоў пазьней віленская калегія была паднесена да рангу ўніверсітэту з тытулам акадэміі. Гэта была адзіная ўстанова гэткага ўзроўню ва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім. У сваёй заснавальнае харты кароль і вялікі князь Сьцяпан Батура, гаворачы аб патэнцыйных студэнтах, пералічыў ня толькі сваіх уласных падданных, але таксама жыхароў суседніх „ерэтычных і схізматычных” краінаў. Сапраўды, бо шматлікія студэнты ўніверсітэту рэкрутаваліся зь ліку ўсходніх славянаў, а нават некаторыя паходзілі з суседняе Масковіі.

Вельмі хутка праца сярод праваслаўных пачала разглядацца як вельмі важная. Гэтую перамену курсу можна лёгка патлумачыць тым фактам, што ў лічбовым стасунку сярод грамадзянаў Вялікага Княства было намнога больш вернікаў праваслаўнага веравызнаньня чым пратэстантаў усіх канфэсыяў разам сабраных. Ня дзіўна, што адна зь першых езуіцкіх калегіяў была заснавана ў 1580 годзе менавіта ў Полацку, у старадаўняй сталіцы аднайменнага праваслаўнага княства. Зараз пасья перамогі над маскоўскім войскам цара Івана Жахлівага й пасья заняцьця гораду ў 1579 годзе Батура зьвярнуўся да Пётра Скаргі, першага рэктара Віленскае Акадэміі. Скарга быў прыхільнікам ваяўнічага каталіцызму, ягонья атакі супраць „абрыдлівага зэпусьця таліранцыяй” сатрасалі Соймам. Менавіта таму Скарга быў вельмі зацікаўлены разьвіцьцём царкоўнае вуніі. Кароль пісаў віленскім езуітам, „каб ня зайздросьцілі гішпанскім ды й партугальскім езуітам, якія працуюць у Азыі й Афрыцы й навяртаюць там у каталіцкую веру тубыльчае насельніцтва. Бо й ны таксама працуюць паміж індыецамі й японцамі” — так альяўна гаварыў кароль пра „рускіх жыхароў места Полацка, якія абсалютна неадукаваныя ў галіне веры”².

Полацк быў перш за ўсё праваслаўным горадам, зь нявялічкім адсоткам пратэстанцкага насельніцтва, у якім было толькі сем шляхоцкіх каталіцкіх дамоў. У гэтым кантэксьце езуіты разглядаліся Сьцяпанам Батурай як апошні бастыён заходняе цывілізацыі, нешта накшталт абароннага муру супраць Масковіі й барбарскага Ўсходу. Кароль і вялікі князь Батура быў шчодры для айцоў і дараваў калегіі на ўласнасьць маёмасьць сямі праваслаўных манастыроў і васьмі цэркваў, якія былі разбураныя падчас барацьбы за горад. З самага пачатку праваслаўныя прынялі гэткае становішча за зьявагу. Пазьней яшчэ, пасья Берасьцейскае Вуніі, гэтая данацыя была прычынай шматлікіх працэсаў паміж Таварыствам Езуса й права-

² S. Rostowski, *Lituanicarum Societatis Jesu Historiarum Libri Decem*, typis Alfredi Vromant, Parisiis – Bruxellis 1877, s. 85.

слаўнай супольнасьцю — а пазьней, вуніятамі і іх спадкаемцамі — якія жадалі вярнуць страчаную маёмасьць. Усё гэтае не прычынілася да росту вялікае сымпатыі да езуітаў са стараны ні праваслаўнага біскупа, ні жыхароў. Сам уладальнік Полацка Мікалай Монвід-Дарагайстайскі, рускі шляхціц кальвінскага веравызнаньня, быў з самага пачатку супраць пабудовы калегіі.

У 1581 годзе ў езуітаў было толькі пяць студэнтаў, але гэта хутка змянілася. У наступным годзе Дарагайстайскі запісаў сваіх уласных сыноў у школу, а праваслаўны біскуп свайго пляменьніка. Гэта паслужыла прыкладам іншым праваслаўным мяшчанам, у якіх не было ўласнае школы. Полацк стаўся такім чынам галоўным асяродкам езуіцкае адукацыі ў беларускіх правінцыях. Часам у ім працавала да сямідзесяці ці нават васьмідзесяці законнікаў-езуітаў. Рускія жыхары Полацка былі ўсё-ж супраць Берасьцейскае Вуніі й варожа настаўлены супраць езуітаў, уплыву якіх яны баяліся, асабліва на іхняга біскупа Тэафана Багдана Рыпінскага. Гэты апошні ў сваю чаргу стаўся пазьней шчырым прыхільцам Таварыства Езуса й нават браў удзел у працэсыі Божага Цела. Раючыся айцоў езуітаў, ён стараўся зьліквідаваць распаўсюджаную практыку бігаміі, што вызвала гнеў ягонае паствы. Да 1595 году статыстыкі езуітаў аднаталі каля дваццаці-трыццаці канвэрсыяў з праваслаўя на каталіцызам. 1606 год аднатаваў найбольшую лічбу навяртаньняў, бо гутарка йшла аб ста дзесяці фактах пераходу ў Рыма-каталіцкую Царкву³.

У 1584 годзе езуіты заснавалі калегію ў Нясвіжы на паўднёвым усходзе Вялікага Княства, калісь цэнтры мясцовага пратэстантызму, у якім быў перакладзены й надрукаваны па-польску катэхізм Марціна Лютэра. Нясвіж быў уласнасьцю магутнага роду Радзівілаў. Адзіны зь яго апошніх тагачасных прадстаўнікоў, князь Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка пакінуў кальвінізм свайго айца й перайшоў у рыма-каталіцкую веру. Ён стаўся каталізатарам контр-рэфармацыі й адначасова пратэктарам айцоў езуітаў. Хутка айцы пачалі місійную працу сярод рускага насельніцтва й на працягу першых трох гадоў яны аднаталі некалькі навяртаньняў пратэстантаў і „грэцкіх схізматыкаў”. Езуіты адкрылі, што нават прадстаўнікі адносна адукаванае праваслаўнае шляхты ня мелі вялікага паняцьця аб дагматах веры. Яны былі змушаны тлумачыць ім асноўныя праўды веры „як малым дзецям”⁴. Найгоршым было тое, што езуіты сутыкнуліся зь мясцовай рэчаіснасьцю, у якой шлюб быў

³ S. Zaleski s.j., *Jezuici w Polsce 4*, drukiem i nakładem Drukarni W. L. Ańczyca i spółki, Kraków 1905, s. 199.

⁴ Там жа, с. 434.

інтэрпрэтаваны ў вельмі свабодны спосаб. Езуіты заняліся рэгулярызацыяй шлюбных працэдураў. Праваслаўныя святары з адноснай лёгкасцю давалі дазвол на разводы й някананічныя зьвязы. Езуіты вызнавалі большы маральны рыгарызам. У 1589 годзе айцы езуіты запрасілі менскага праваслаўнага біскупа разам зь ягоным клірам на публічную дэбату адносна пытання першынства Цэркваў. Яны абвясцілі свой трыюмф, але, здаецца, не пераканалі сваіх апанэнтаў. Менскі біскуп пакінуў дэбаты й ад'ехаў у Вільню, каб браць удзел у сынодзе скліканым канстанцінопальскім патрыярхам Ярэмай, якому ў той пярэяд падлягала Праваслаўная Царква на абшарах Польшчы-Літвы.

У гэты сам час маленькае мястэчка Нясвіж займеў свой момант славы, калі Ежы Мнішэк праехаў праз яго разам са сваёй дачкой Марынай па дарозе ў Маскву, дзе яна павінна была каранаватца на царыцу Расеі, што ў рэшце рэшт блага скончылася. Яны затрымаліся ў Нясвіжы, каб падвівіцца на езуіцкую калегію і адзін з вучняў прывітаў іх падрыхтаваным панегірыкам напісаным палятынам з Сонмежу.

Езуіты таксама скіроўвалі свае погляды на ўсходнюю частку Рэчы Паспалітае. Здаецца, што езуітам удалося дабрацца ў Воршу ўжо ў 1573 годзе, але на пачатку яны не змаглі знайсці нават часовага прытулку ў гэтым горадзе, каб магчы там затрымацца даўжэй. Абсалютная большасць жыхароў у іхным суседстве былі праваслаўнымі. Гэтае становішча было тыповым для ўсходняе часткі беларускіх земляў, дзе да XVIII стагодзьдзя было вельмі мала каталіцкіх касьцёлаў. Нягледзячы на тое, кароль Жыгімонт III Ваза ўфундаваў яшчэ адну езуіцкую калегію, менавіта ў Воршы, у 1612 годзе.

Пазьнейшыя езуіцкія фундацыі на беларускіх землях уключалі ў сябе калегіі ў Берасьці (1615), Пінску (1631), Гародні (1622), Віцебску (1639), Навагрудку (1714), Менску (1714), Слуцку (1714), Жодзішках (1709). Усяго адзінаццаць калегіяў, не рахуючы Вільні й дзвюх калегіяў уфундаваных на тэрыторыі цяперашняе Расеі — у Смаленску (1620) і ў Ноўгарадзе-Сяверскім (1636) — сёньня ва Ўкраіне. Акрамя таго былі заснаваныя пяць рэзыдэнцыяў езуіцкіх супольнасьцяў у Бабруйску, Магілёве, Мсьціслаўі, Слоніме й Юравічах. Таксама дзейнічала семдзесят пяць місыяў лякалізаваных у невялікіх мястэчках ды вёсках.

Місыійная праца, школы й катэхізм

Праца езуітаў сярод вясковага й этнічна перамешанага насельніцтва зьяўлялася адзіным зь найбольш экумэнічных аспэктаў іхняе пастырскае дзейнасьці. Яны выкладалі асноўныя хрысьціянскія

праўды веры, нягледзячы на разнастайнасць царкоўных супольнасцяў. Езуіты распачалі, напрыклад, такога роду экспедыцыю ў вёскі, якія былі ўласнасцю Яна Сымона са Слуцку. Будучы апошнім па лініі свайго роду, ён стаў на чале аўтаномнага княства. Нягледзячы на тое, што ён быў рускае крыві й апекуном праваслаўных цэркваў і манастыроў, ён стаўся адначасова сябрам езуітаў і пазьней нават сам навярнуўся на каталіцкую веру. Езуіты былі таксама духоўнымі дарадцамі маці Яна Сымона, Кацярыны Тэнчынскае, якая ў сваім дзяцінстве была каталічкай, перашоўшы пазьней у праваслаўе. Дзякуючы езуітам яна вярнулася на лона Каталіцкае Царквы, пры гэтым яна адмовілася пакінуць праваслаўную практыку прыманьня камуніі пад дзвюма постацямі й засталася ўпэўненай, што дзье Царквы — Рымская й Грэцкая — узаемавартыя, нягледзячы на аргумэнты Пётра Скаргі й іншых сьвятароў, якія стараліся пераканаць яе ў супрацьлеглым. Вясковае насельніцтва Слуцку сардэчна прывітала езуіцкіх місіянераў, нават калі крыху пазьней некаторыя праваслаўныя манахі паспрабавалі збунтаваць мясцовых людзей супраць каталіцкае прысутнасці.

Пераглядаючы справаздачы місіянераў, Станістаў Растоўскі, аўтар *Lituanicarum Societatis Jesu Historiarum Libri Decem* аднатаваў шматлікія практыкі рускіх сялянаў, кваліфікуючы яе як забабоны ці параднёныя з паганствам звычаі: ежа на магілах памерлых чальцоў сям'і, ахвяраваньне курыцы ці барана дзеля вялікага ўраджаю на палях, шанаваньне пшанічнага калосья падчас каляднае вячэры. Гэтым апошнім быў „дзед”, які сымбалізаваў прысутнасць „вялікага айца” альбо племянных продкаў падчас вячэры, якой дзяліліся жывучыя з памерлымі — гэты калядны звычай яшчэ захаваліся дзе-нідзе ў беларускіх і ўкраінскіх сям'ях па сённяшні дзень.

Італьянскі езуіт Антоні Пасевіна быў першым, хто пачаў рабіць канкрэтныя пляны Таварыства Езуса, зьвязаныя з засноўваньнем навучальных устаноў для рускага насельніцтва й публікаваньня на іхняй мове вуніяцкае літаратуры. Толькі іншаземец мог быць так эмацыйна свабодным ад міжэтнічных сварак. У сваім творы *Moscovia* Пасевіна прыгадаў, што ён праехаў праз беларускія землі, „вяртаючыся зь пустыняў і вёсак Масковіі” ў 1582 годзе. Беларусь адыгрывала вельмі важную ролю ў плянах езуіта, таму што яна служыла памостам паміж Захадам і Масковіяй, ганарылася сваім шматлікім рускім насельніцтвам, прадстаўляла лепшыя варункі дзеля разьвіцьця інстытуцыяў Таварыства ў адрозьненні ад больш праваслаўнае паўднёвае часткі Вялікага Княства Літоўскага — Украіны. У 1582 годзе Пасевіна затрымаўся ў Віцебску й аднатаваў прысутнасць тут праваслаўных, каталікоў і пратэстантаў лютарскага

й кальвінскага веравызнанняў, зьвяртаючыхся да Бога на свой лад. У Полацку яго сустрэў прываслаўны біскуп Тэафан, які даведаўся ад Пасевіна, што ў горадзе хутка паявяцца айцы езуіты. Ён абяцаў езуітам свае сяброўства і слова сваё стрымаў. Адна мясцовая шляхоцкая пара, якая нядаўна ўзяла шлюб у прываслаўным абрадзе, папрасіла айца Пасевіна паўтарыць шлюбную цырымонію паводле каталіцкага рытуалу.

Італьянскі езуіт двойчы прысьвяціў час справам Вільні — ён правёў тут два месяцы летам 1579 году і паўторна пабываў у 1581 годзе. У сваёй кнізе *Moscovia* Пасевіна апісаў сталіцу Літвы, якая можа ганарыцца сваёй акадэміяй, якая адукуе шматлікіх рускіх студэнтаў — бальшыня якіх аднак наогул не была зацікаўлена вучобай „дзеля вялікай славы Пана Бога”. Адзін зь бліжэйшых сэрцу Пасевіна праектаў тычыўся папскае сэмінарыі, у якой маглі-б вучыцца рускія жыхары Вялікага Княства, а таксама зьбеглыя ў Літву маскоўцы. Пасевіна думаў уфундаваць гэтую ўстанову ў Полацку ці Вільні. Ягоны плян зрэалізаваўся ў 1582 годзе, калі была заснавана руская, маскоўская і лівонская калегія ў Вільні, горадзе, які ў вачах Пасевіна здаваўся найбольш адкрытым дзеля справы каталіцызму. Прываслаўныя русы, аднак, ня выказалі шмат энтузіязму адносна гэтага праекту італьянскага езуіта. Да 1597 году ўключна яны складалі дзесяць адсоткаў ад усіх студэнтаў — і пасля гэтае даты наогул зніклі зь рээстраў.

Пасевіна выслаў некалькіх беларускіх студэнтаў у папскія сэмінарыі ў Браўнсбэрг у Прусіі⁵ і ў Ольмюц (сёння Оломоуц) у Маравію. Ён паслаў свайго субрата Пётра Скаргу на двор слуцкае княгіні, якой паабяцаў паслаць яе няшлюбнага сына таксама ў Браўнсбэрг разам зь іншымі хлопцамі са шляхоцкіх прываслаўных сям’яў.

У 1581 годзе Пасевіна саставіў сьпіс зь трынаццацю тэалогічнымі трактатамі палемічнага зместу, якія ён рэкамэндаваў перакласьці на рускую мову, каб потым распаўсюдзіць сярод прываслаўных. Першы зь гэтае лісты быў трактат аўтарства Генадзя Схолярыя, канстанцінопальскага патрыярха, які тычыўся праблематыкі *filio-que* — паходжаньня Сьвятога Духа. Пасевіна пажадаў, каб гэтая праца была хутка надрукавана ў Вільні на лацінскае мове, і каб яе асобнікі былі распаўсюджаны бясплатна сярод рускіх студэнтаў, якія ў сваю чаргу адсылалі-б гэтую кнігу да сваіх бацькоў і сяброў, валодаючых лацінай. Італьянскі езуіт таксама запрапанаваў перакласьці катэхізм Пётра Канізыюса. Гэта быў адзін зь ягоных пра-

⁵ Сёння гэта Бранева ў Польшчы, непадалёк мяжы зь Калінінградзкай Вобласьцю РФ.

ектаў, які ўдалося пасьпяхова рэалізаваць. У 1585 годзе катэхізм быў надрукаваны кірыліцай у Вільні. На тытульнай старонцы была напісана: *Катэхізм ілі наука всем православным хрысціяном к поученію вельмі полезна з латінскаго языка на рускі переложено. Друкован у Вільні року 1585, з дозволенем старшых*. Пераклад на „рускую мову” быў выкананы праўдападобна Васілём Амаскім, езуітам беларускага паходжання. Гэтае выданьне разглядаецца беларускімі мовазнаўцамі й гісторыкамі як помнік беларускае мовы й першы беларускі каталіцкі катэхізм. „Праваслаўныя хрысьціяне” з тытуловае старонкі гэта альбо рыма-католікі, альбо праваслаўныя жыхары Вялікага Княства, якіх тлумач жадаў навярнуць у каталіцкую веру⁶.

Публікацыя катэхізму гэта толькі адзін са шматлікіх прыкладаў таго, што езуіты паслугоўваліся народнай мовай у сваёй апостальскай дзейнасьці. Толькі пазьней, пераймаючы прыклад пратэстантаў, яны пачалі карыстацца выключна польскай мовай. У Вільні езуіты апублікавалі яшчэ некалькі палемічных трактатаў напісаных па-старабеларуску, каб абараніць Берасьцейскую Вуню. Адзін зь іх быў азагалоўлены *Унія, альбо выклад преднейшых артыкулов ку з’едночю греков с костелом рымскім нальзаичных*, які выйшаў у сьвет у 1595 годзе. У Полацку праваслаўным дзецям выкладаліся „руская граматыка, каб яны ўрэшце маглі самі пазнаёміцца з лацінскай граматыкай і рытуалам”⁷. Магчыма, што езуіты самі не выкладалі дзецям рускую азбуку, а рабілі гэтае настаўнікі ці студэнты езуіцкіх установаў. У Віленскае Акадэміі існавала магчымасьць вывучаць „рускую мову”. У 1570 годзе студэнты вывучалі раніцай і пасля ружанцу як чытаць і пісаць „па-руску”, яны таксама завучывалі на памяць фрагменты тэкстаў Эвангельля й катэхізму. У Акадэміі выкладальнай мовай была лаціна, але аднак праз нейкі час былі зроблены выняткі, напрыклад, езуіт Валянцін Фабрыцы меў дазвол чытаць свае лекцыі з тэалёгіі па-беларуску, на мове агульна ўжыванай сярод студэнтаў. Акрамя таго некаторыя езуіты ўжывалі беларускую мову падчас свіх казаньняў у касьцёлах, зьвяртаючыся да сваіх шматлікіх вернікаў, якія нядаўна навярнуліся на каталіцызам з праваслаўя. Ужываньне „народнае” мовы не было ніякай цяжкасьцю для езуітаў, таму што шмат зь іх самі былі беларускага паходжання. Сярод іх варта назваць пісьменнікаў Бэнэдыкта Бойма, Валянціна Фабрыцыя й Эльлю Даўнаровіча, а таксама духоўнага дарадцу полацкае княгіні, айца Сымона Высоцкага. Станіс-

⁶ Е. Карскій, *Два памятніка стараго западнорускаго наречія*, „Журналь Министерства Народнаго Просвещения”, 1893, с. 409.

⁷ Там жа.

лаў Алянда, яшчэ адзін беларускі езуіт, які добра ведаў і стараславянскую мову й ужываны на Полаччыне варыянт рускае мовы, вандраваў праз вёскі й мястэчкі са званом у руцэ, прапаноўваючы моладзі й старым навуку катэхізму на іхняй роднай мове.

Нягледзячы на пазытыўны ўклад езуітаў у фармаваньне беларускае культуры, іх адукацыйная сыстэма мела таксама нэгатыўныя пасьлядоўнасьці. У рэшце рэшт праз вучобу ў езуіцкіх навучальных установах дзеці мясцовае рускае шляхты асвойваліся з найлепшымі дасягненьнямі заходняе цывілізацыі, але адначасова аддаляліся ад мясцовае культуры й звычаяў, у выніку чаго на беларускіх землях паўстала пэўная сацыяльная дыхатомія: з адное стараны на беларускім краявідзе паявіліся плыні адраджэньня й барока, шляхоцкія двары, на якіх размаўлялася па-лаціне й па-польску, а з другое стараны сялянскае неадукаванае насельніцтва, якое па-польску называлі „ciemna Rusia” — цёмную Руссю. Неадукаваныя сяляне пачалі саромецца сваёй простае мовы й былі больш схільныя слухаць казаньняў па-польску ці на літаратурнае стараславянскае мове. Паўстаў свайго роду комплекс непаўнаважнасьці. Аднак варта дадаць, што горад асацыяваўся з цывілізацыяй і яе матэрыяльнымі дасягненьнямі, і ў ім менавіта панавала польская мова, якая была носьбітам гэтае цывілізацыі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Беларускае засталася мовай культуры ў сэнсе духа народу і працягвала існаваць сярод сялянства. Дарэчы, польская мова Вялікага Княства адрозьнівалася ад тае-ж польскае мовы ў кракаўскім, напрыклад, выданьні. Польскія лінгвісты зрабілі шмат дасьледаваньняў на тэму так званай *kresowej polszczyzny*. Не аб тым гутарка ў гэтым артыкуле. Варта, аднак, аб гэтым прыгадаць дзеля раўнавагі. Адукацыйная дзейнасьць езуітаў паспрыяла ня столькі зьнікненьню беларускай мовы, колькі паўстаньню новае гарадзкае культуры на беларускіх землях, якая была плёнам скрыжаваньня польскіх і старабеларускіх уплываў.

Ужо ў 1574 годзе віленскі біскуп Пратасевіч пісаў у Рым, што шматлікія дзеці праваслаўных, якія вучацца ў езуіцкіх школах, часта навяртаюцца на каталіцкую веру. Сярод тых, хто пасылаў сваіх дзяцей на вучобу да езуітаў быў каралеўскі сакратар Міхайла Гарабурда, якога Пасевіна апісаў характарыстычным чынам: „рускае веры, калі наогул можна назваць нешта верай тое, што некаталіцкае”. Бэнэдыкт Война, пазьней віленскі біскуп, сам быў канвэртэтам з праваслаўя на каталіцызам, калі выказаў жаданьне ўступіць у Таварыства Езуса. Нават заядлы праваслаўны князь Андрэй Курбскі, знаны супраціўнік Івана Жахлівага, прызнаваў уплыў езуітаў, гаворачы, што „гэтыя страшныя супраціўнікі нашае ісьціннае ве-

ры” ўжо „акруцілі шмат людзей, каб іх адварнуць ад сапраўднае веры й ахрысьцілі іх паводле свайго бруднага вызнаньня”. Княгіня Чартарыйская вырашыла таксама „паслаць свайго сына ў Вільню ў чцігодны дом законны рымскага ордэну айцоў езуітаў, таму што вывучаньне філязофіі было добрым у самім сабе й таму, што нават самі сьвятыя айцы даведаліся шмат чаго, вывучаючы паганскіх грэцкіх філэзафаў”⁸.

Пасьля Берасьцейскае Вуніі шматлікія прадстаўнікі беларускіх земляў ад’ехалі вывучацца ў езуіцкія ўстановы за мяжу Вялікага Княства, асабліва тыя, хто рыхтаваўся да царкоўнае кар’еры. Ужо пад канец XVI стагодзьдзя рускія жыхары Вялікага Княства значыліся сярод студэнтаў грэцкае калегіі ў Рыме, якім кіравалі езуіты на працягу 1591-1773 гадоў. У 1615 годзе вуніяцкі мітрапаліт Язэп Велямін Руцкі, былы езуіцкі вучань, запэўніў месца чатыром студэнтам рускага паходжаньня, лічба якіх павялічылася да шасьці ў 1623 годзе. Большасьць зь ліку гэтых студэнтаў паходзіла з тэрыторыі сёньняшняе Беларусі, г.зн. з поўначы ВКЛ — дзе менавіта закаранілася Вунія. Паўднёвая яго частка — сёньняшняя Украіна — заставалася пад уплывам казакаў і праваслаўных брацтваў. Сорок пяць зь ліку сямі студэнтаў рускага паходжаньня, якія вучыліся ў калегіі з 1621 да 1803 году, былі зь сёньняшняе Беларусі. Іншыя сорок пяць з гэтае лічбы, паходзячых зь Беларусі, былі палякамі ці нават прусакамі — былымі лаціннікамі зь дыяцэзыі Варміі (Ermland), якія зьмянілі свой абрад⁹.

Культура й канфлікт на беларускіх землях

Езуіцкая адукацыя вялікую ўвагу ўдзяляла тэатру. Адыгрываньне тэатральных твораў увайшло ў народныя звычаі й прывяло да разьвіцьця „драматычнае езуіцкае школы”. Былі заснаваны езуіцкія тэатры ў Вільні, Полацку, Пінску, Наваградку, Менску, Драгічыне, Слуцку, Нясвіжы, Віцебску, Слоніме й Гародні. Найчасцей гэтыя драмы былі інспіраваныя біблейнай ці алегарычнай тэматыкай, пісаліся па-лаціне, з польскімі ўстаўкамі. Парадаксальна тое, што кароль Сьцяпан Батура, які быў глядачом некалькіх такіх спектакляў у Вільні, не разумеў твораў па-польску, але будучы венграм зь Трансыльваніі, ён ня меў цяжкасьцяў са зразуменьнем лаціны.

Часам, аднак, тэатральныя творы ўключалі ў сабе камічныя інтэрлюдзі ці — як іх называлі — інтэрмэдыі (intermedius), падчас

⁸ K. Chałupowicz, *Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVIII stuleciu*, Lwów 1924, s. 215.

⁹ А. Надсан, *Беларусы ў Грэцкай Калегіі*, „Божым Шляхам”, н-р 86 (1964), с. 6.

якіх пэрсанажы сялянаў размаўлялі на беларускім дыялекце. Наогул гэта былі сьмешныя пэрсанажы, якія служылі камічным „перапынкам” у спектаклі. Іх простыя манеры й ламаная польская мова забаўлялі публіку. Першая інтэрлюдзья гэтага тыпу была ўведзена у творы *Сымон Гардзілюд* польскім езуітам Каспарам Пянткоўскім. Упершыню яе ставілі ў 1584 годзе й была выняткам з правілаў. Яе галоўны пэрсанаж, просты кравец зь Вільні, размаўляе на беларускім дыялекце і, нягледзячы на свае простыя сялянскія манеры, ягоныя дыялёгі поўныя філязофскае мізантропіі, адкуль і назоў твору. Сярод іншых твораў гэтага стылю варта нагадаць *Dyskurs żyda z skotmorochoem*, *Sienko Nalewajko*, *Komedyja Jakuba i Józefa Patryarchy* і *Intermedyja schyzmatyków i Katolickiej Unii*. Гэтыя два апошнія творы выйшлі з-пад пярэа Якуба Пылінскага, езуіта з Гародні.

Каб прыцягнуць рускую публіку, езуіты часта карысталіся тэмамі з Усходняга хрысьціянства. Тэатральны твор азагалоўлены *Komunija duchowna świętych Borysa i Gleba* ігралі ў Полацкай калегіі. Галоўнай яго тэмай было мучаніцтва сына кіеўскага князя Ўладзімера. У Ноўгарадзе-Северскім, які ляжыць на скрыжаваньні трох славянскіх этнасаў, езуіты ў 1637 годзе паставілі п’есу *Вялікая Пятніца*, тэмай былі цяпненьні Хрыста. Яна была напісана на „idiomate polono-moschovitico” — „польска-маскоўскае гаворцы”¹⁰, таму што хацелі дакрануцца сэрцаў „Маскавітаў, Русаў і Літвінаў”. Гэтая апошняя група абазначала продкаў сёньняшніх беларусаў.

Навучаньне музыцы было таксама важным элемэнтам езуіцкага выхаваньня. Большасць гімнаў ці „кантаў” былі напісаны па-лаціне, астатнія пісаліся па-польску, а ў Полацку таксама на старажытнацаркоўнаславянскае й на старабеларускае мовах. У 1774 годзе езуіты выдалі ў Полацку збор гімнаў *Kantyscka, abo nabożne pieśni w narzeczu połockim* на „полацкам дыялекце”. Працягам свайго навучаньня ў калегіях рускія студэнты маліліся ў лацінскім абрадзе, яны сьпявалі ў хорах і набывалі смак да заходняе паліфаніі, якой яны аддавалі перавагу ў адносінах да манатоннае псальмодыі праваслаўных манахаў. Полацкі вуніяцкі арцыбіскуп Язафат Кунцэвіч¹¹, якому падабалася харавая музыка, часта запрашаў хор езуіцкае калегіі сьпяваць падчас урачыстае літургіі, якую ён служыў і цягам якой лацінскія матэты й польскія гімны перапляталіся зь традыцыйнымі царкоўнаславянскімі сьпевамі — усё адзначалася характэрным для барока перамяшаньнем. Зараз пасьля свайго пры-

¹⁰ M. Bednarz T.J., *Jezuici a religijność polska (1564-1964)*, „Nasza Przyszłość”, nr 20 (1964), s. 192.

¹¹ A. Guépin, *Un apôtre de l’union des Églises au XVII siècle. Saint Josaphat et l’Église gréco-slave en Pologne et en Russie*, H. Oudin ed., Paris 1898, s. 242.

езду ў Полацак будучы каталіцкі сьвяты натрапіў на супраціўнікаў ягоных кантактаў з Таварыствам Езуса. Кунцэвіч ім адказаў, што тыя, хто падтрымлівае кантакты з жыдамі — „ворагі Збавіцеля”, якія ня маюць права дакараць яго за сардэчныя адносіны „з так мудрымі й пабожнымі законнікамі”.

Паводле гаспадарчае сыстэмы эпохі езуіты былі зямельнымі ўладальнікамі. Іх уласнасьцю былі таксама жыхары вёсак, якія знаходзіліся на падлеглых ім тэрыторыях. Уласнасьць Таварыства на беларускіх землях дасягала разам сямідзесяці дзевяці фальваркаў і дваццаці двух вёсак. У 1773 годзе ўсяго ў Таварыства было 47 610 прыгонных сялянаў¹². Гэтая старана дзейнасьці езуітаў не была пазбаўлена нэгатыўных аспэктаў і часта крытыкавалася ў праваслаўнай літаратуры, а таксама ў савецкай гістарыяграфіі. Ня трэба аднак забываць, што ў дадзеную эпоху гэткае становішча абавязвала таксама й у праваслаўных манастырох. Езуіты шмат займаліся харытатывнай дзейнасьцю. Яны адчынялі аптэкі ў шматлікіх гарадох. Цягам галадоў і эпідэміяў яны рабілі высілак, каб дапамагчы тым, хто ад іх залежаў, і тым, хто быў прыгавораны на жабрацкае існаваньне часта ў нялюдзкіх умовах. Яны стараліся падуладных сабе сялянаў накіроўваць на шлях каталіцкае веры. Ужо ў 1586 годзе ліст¹³ адрасаваны Віленскай Акадэміяй да айца генерала Таварыства ў Рыме сыгналізаваў значную лічбу навяртаньняў на каталіцызам сярод прыгонных сялянаў, залежных ад віленскае ўстановы, што сьведчыць аб даўняй прысутнасьці ўсходніх славянаў сярод мясцовых каталікоў. У 1765 годзе ў Пецярбургу быў надрукаваны памфлет, які абвінавачваў езуітаў з Месьціслаўя ва ўжываньні сілы, каб навярнуць праваслаўных сялянаў, якіх кіямі заганылі ў мясцовы касьцёл. Аўтар памфлету пісаў пад псеўданімам Жазэф Бурдыён. Пазьней аказалася, што пад гэтым імем хаваўся сам Вальтэр, супраціўнік езуітаў. Можна толькі падазраваць, якія сапраўдныя матывы падштурхнулі пісьменніка і філэзафа сказаць: „Раздавіць нечысьць!” і ўступіць у абарону „забобонных сялянаў” у глухім куце беларускае зямлі. Было ні было, твор Вальтэра паслужыў антыкаталіцкай прапагандай нават за мяжамі Расеі, таму што быў таксама перадрукаваны ў 1768 годзе ў француска-грэцкім выданьні.

Адзначаючыся плённай місыйнай дзейнасьцю, езуіты не маглі не выклікаць гневу праваслаўных палемістаў. Мялецій Сматрыцкі, былы вучань Віленскае Калегіі, які падпісваўся „Theophil Ortholog”, пісаў аб езуітах у сваім творы *Threnos*, апублікаваным у 1610 годзе,

¹² Там жа.

¹³ K. Drzymała TJ, *Praca jezuitów polskich nad ludnością wiejską w pierwszym stuleciu osiedlenia się Zakonu w Rzeczypospolitej*, „Nasza Przeszłość”, nr 20 (1964), s. 58.

што яны „ezauity i wyzuity, co z dóbr ludzi wyzuwaja”. Іншы права-слаўны рус, Самуіл Пятроўскі-Сітніяновіч, які больш вядомы як Сімяон Полацкі — імя звязанае зь месцам паходжання — таксама быў вучнем езуітаў. У сваіх нататках Сімяон Полацкі пералічвае сярод сваіх настаўнікаў імёны трох езуітаў, прафэсараў тэалёгіі, якія выкладалі ў Вільні ў 1653 годзе: „rever. Patris Casimiri Coialowica (Казімір Каяловіч), disputationes theologicae, reverendi patris Zaluski (Лукаш Залускі), disputationes Thomas Aquinatis, rever. Patris Ladislai Rudzinski (Уладзіслаў Рудзінскі) teologia controversa”¹⁴. С. Полацкі праўдападобна завяршыў тры асноўныя курсы філзафіі і пачаў студыі тэалёгіі, калі ён пісаў свой падручнік рыторыкі, які ён падпісаў „aud. Phil. Eiusdem magisteri candidatum”. Цягам сваёй пазнейшае кар’еры пры двары маскоўскага цара яму давлялося часта быць аб’ектам атакаў кансэрватыўнага патрыярха Іакіма, які акрэсьліваў Сімяона Полацкага як „зэпсутага езуіцкім навучаньнем”. Доклады, якія С. Полацкі чытаў у Маскве ў Заіконаспаскім манастыры, былі насылядоўніцтвам езуіцкае мадэлі, так як і ягоныя тэатральныя творы, якія ён ставіў на маскоўскім двары. Лазар Баранавіч, рэктар праваслаўнае Кіеўскае Акадэміі, быў таксама вучнем езуітаў, у Вільні або ў Калішы. Ён усё сваё жыццё быў удзячны старым майстрам, якіх ён хваліў за тое, што яны навучылі рускіх людзей лаціны.

Праваслаўныя аўтары часам абвінавачвалі езуіцкіх студэнтаў у падбухторваньні тлуму, які напаў на школу праваслаўнага брацтва і царкву Сьвятога Духа ў Вільні падчас велікодных сьвятаў у 1598 годзе. Падобныя абвінавачаньні паўтарыліся, калі ў 1722 годзе быў падпалены Куцеінскі манастыр пад Воршай, а ў 1761 годзе ўчынены напад на дом праваслаўнага біскупа ў Магілёве. Складаныя дыспуты, якія тычыліся легальнага статусу праваслаўных і вуніятаў, здаўна сатрасалі грамадзтвам. Падчас элекцыі караля Ўладзіслава IV на трон Польшчы ў 1632 годзе гэтае пытаньне набрала асаблівага вымярэння. Два тэалёгі, капуцын Валерыян Магнус і езуіт Мікалай Ланчыцкі (Лянцыцыюс) былі запрошаны, каб даць свае меркаваньні на гэтую тэму. Калі капуцын рэкамэндаваў стрыманьне і талеранцыю наймнейшага „духоўнага зла”, езуіт і містык, сын бацькоў кальвіністаў, ня быў гатовы да кампрамісу. Ланчыцкі разглядаў праваслаўных — або „разлучаных” як іх называлі ў той час — як нейкі варыянт пратэстантаў-„ерэтыкаў”, таму што яны таксама не згаджаліся з *filioque* — догматам аб паходжаньні Сьвятога Духа. Ён прапанаваў забараніць праваслаўным свабоднае

¹⁴ Там жа.

практыкаваньне іх рэлігіі. На пытаньне аб магчымасьці ўстанавіць новую праваслаўную эпархію ў Мсціслаўі, Ланчыцкі адказаў, што можна на гэтае дазволіць пад варункам, што ад гэтага не пацерпяць вуніяты. Было ні было, але католікам прыйшлося маўчаць, калі гутарка ішла аб стварэньні новае праваслаўнае адміністрацыйнае адзінкі.

Цягам казацкіх войнаў, якія выбухнулі ў гэты перыяд, шматлікія езуіцкія калегіі й рэзыдэнцыі на абшарах Беларусі былі знішчаны або пашкоджаны. Тычылася гэтае перш за ўсё інстытуцыяў у Полацку, Наваградку, Нясвіжы, Віцебску й Гародні. У Пінску, дзе да паўстанцаў далучыліся казакі пад старшынствам Антона Набабы, царква езуітаў была абкрадзена й акупавана.

У 1703 годзе айцец Табіяш Арэнт, правінцыял Літвы, запрапанаваў айцу гэнэралу плян, у якім ён прасіў дазволу для шматлікіх езуітаў, каб яны маглі прыняць усходні абрад, каб плённа працаваць сярод праваслаўных жыхароў Беларусі. Арэнт нават далучыў да свайго лісту сьпіс кандыдатаў, хто, паводле ягонага меркаваньня, быў здатны да гэтае рызыкаўнае мисыі. Ён сыгналізаваў, што ў Магілёве ўжо былі два езуіты, якія вывучалі царкоўнаславянскую мову і праваслаўныя літургічныя абрады. Аднак гэты праект ня быў ніколі зрэалізаваны.

У выніку першага падзелу Рэчы Паспалітае ў 1772 годзе пад кантролем Расейскае Імпэрыі апынулася частка беларускіх земляў, у якой былі езуіцкія ўстановы й разам зь імі каля дзвюх сотняў чальцоў Таварыства. Агульна вядома, што нягледзячы на народныя спадзяваньні, Кацярына II вырашыла не ліквідаваць Таварыства на падуладных ёй землях, нават пасля 1773 году й папскага брэвэ *Dotminus ac Redemptor*. Больш таго, імператрыца часта абараняла сваіх „езуітаў зь Белае Русі”. Расейская імператрыца разглядала сваіх беларускіх падданных як прывілеяваных, таму што яны былі адзіныя з усёй Імпэрыі, хто мог атрымаць добрую езуіцкую адукацыю. Са свайго боку езуіты дастасаваліся без асаблівых цяжкасьцяў да расейскіх законаў. Яны аддавалі перавагу працы пад уладай праваслаўнага манарха чым эміграцыі, як гэта зрабіў, напрыклад, каталіцкі полацкі біскуп Тавяньскі.

Таксама пад расейскай уладай пачалі расквітаць езуіцкія вучэбныя ўстановы. У 1780 годзе падчас сваёй візыты ў Беларусь Кацярына II асабіста затрымалася ў магілёўскай і полацкай калегіях. У Полацку ёй асабліва спадабалася езуіцкая царква, пабудаваная ў італьянскім стылі. Перад сваім каранаваньнем яе сын Павал I таксама наведаў полацкую калегію ў 1797 годзе, а ўжо ў 1798 годзе затрымаўся ў езуіцкай рэзыдэнцыі ў Воршы. У 1780 годзе Кацярына

дазволіла езуітам адкрыць навіцыят у Полацку. У 1811 годзе яе ўнук Аляксандар I падняў полацкую калегію да рангу ўніверсітэту. Езуіцкія ўстановы, якія падтрымлівала ў свой час польская і літоўская шляхта, занялі зноў важнае месца ў новай расейскай арыстакратычнай культуры. Увесь час іх паважаў таксама і просты люд за іхнюю дабрачынную дзейнасць. Аднак ужо ў 1820 годзе ўказам Аляксандра I езуіты былі выгнаны з Расейскае Імпэрыі, у тым ліку й зь Беларусі. Яны накіраваліся ў Галіччыну. Калі езуіты пакідалі Полацк, іх суправаджаў тлум простых мяшчанаў, якія жалавалі езуітаў. У Полацку людзі падалі на калені й цалавалі зямлю, па якой праехалі карэты зь езуітамі. Спачатку езуіцкая царква перайшла ў рукі дамініканцаў, але вельмі хутка яна разам з рэліквіямі езуіцкага мучаніка сьвятога Андрэя Баболі сталася ўласнасьцю праваслаўных. Той факт, што Андрэй Баболя быў закатаваны праваслаўнымі казакімі, ні ў чым не перашкодзіла ім, каб прадаўжаць шанаваньне ягоных астанкі. Яму дабавілі бараду і ўбраньне праваслаўнага сьвятара і ягоныя рэліквіі паважаліся таксама праваслаўнымі вернікамі.

Зьліквідаваньне й адраджэньне: новавуніяцкі рух

У першыя дзесяцігодзьдзі пасля падзелаў Рэчы Паспалітае ў расейскага ўраду не было яснае палітычнае канцэпцыі адносна нованабытых заходніх абшараў. Расейская грамадзкая думка падзялілася на дзве плыні: беларусы — яны ўласна расейцы ці палякі? Ці трэба ўвесьці расейскую мову ў паралітургічныя набажэнствы лацінскага абраду? Дагэтуль менавіта ў гэтае сфэры панавала польская мова. У 1830 годзе выбухнула польскае „Лістападавае Паўстаньне”, у якім удзельнічала шмат прадстаўнікоў вуніяцкага кліру. Пасьледствам паўстаньня былі рэпрэсыі. Пачалося ўзмацненьне русыфікацыі і перасьледу Вуніяцкае Царквы. У 1839 годзе Вуніяцкая Царква афіцыйна перастала існаваць на землях Беларусі. Другое польскае паўстаньне 1863-1864 гадоў і новыя рэстрыкцыі давялі да зьнікненьня Холмскае дьяцэзыі, апошняга прытулку Вуніяцкае Царквы на тэрыторыі Расейскае Імпэрыі.

У 1877 годзе сытуацыя вуніятаў на Падляшшы — сёньня гэты рэгіён падзелены паміж Беларуссю і Польскай Рэспублікай — прыцягнула ўвагу двух польскіх езуітаў з Галіцыйскае Правінцыі, Марыяна Мараўскага і Гэнрыка Яцкоўскага, які пазьней стаў правінцыялам. Езуіцкая місія трывала трыццаць шэсьць год, да моманту, калі Мікалай II гарантаваў сваім падданым свабоду веравызнаньня. Мэтай гэтае місьі было забяспечэньне вуніяцкае супольнасьці апекай каталіцкага сьвятара, таму што вернікі не жадалі карыстацца паслугай праваслаўнага кліру. Яцкоўскі быў першым сярод місьіа-

нэраў, які перасек расейскую мяжу. Але хутка ён быў затрыманы і правёў больш чым год у вязьніцы. Іншым езуітам, якія пайшлі па ягоных слядах, больш пашанцавала. Сярод іх былі Валерыян Мравінскі, Францішак Броэр, Антоні Мюль, ураджэнец Сылезыі, Ёзаф Франке, Тэадозы Сазанскі, Мацей Шафлярскі, Арнольд Вашыца, Войцех Плюкаш, Леапольд Мархэўка, Гэнрык Пудынкоўскі, Ян Урбан, Юліян Вольшлегер, Апалёніюш Крапа і Марцін Чэрмінскі.

Езуіты былі прымушаныя падарожнічаць інкогніта і былі апранутыя ў цывіль. Яны прадстаўляліся часта як сяляне ў пошуках працы, ці рамеснікі-падарожнікі або гандляры. Калі-б апісаць езуіцкую місыю на Падляшшы, напэўна паўстаў-бы цалкам цікавы дэтэктыўны раман. Справаздачы з падляшскае місыі апавядаюць аб тым, як езуітам удавалася правезьці праз расейскую мытню рэлігійную літаратуру, як пазбегчы паліцыі. Нават Міраславу Дабранскаму, царскаму агэнту, ня ўдалося ўхапіць місыянэраў. Дадаць трэба, што Дабранскі сам калісь быў грэкакатолікам і пазьней перарабіўся на прафэсійнага паляўнічага на вунятаў.

Адзін з апошніх з гэтае групы, Ян Урбан (1874-1940), два разы адбыў нябяспечнае падарожжа, найперш у 1902 годзе і зноў год пазьней. Ён апісваў, што цягам шматлікіх гадзінаў ён хрысьціў дзяцей у вёсцы Дубніца, ад ягонага поту зрабілася нешта накшталт калюжы ля ног. Урбан на шчасьце аставіў збор сваіх прыгодніцкіх апавяданьняў пад загалоўкам *Wśród Unitów na Podlasiu*, які быў апублікаваны ў Кракаве ў 1923 годзе. Урбан хацеў увесьці ружанец і іншыя каталіцкія рэлігійныя практыкі ў вуніцкія набажэнствы. Ён быў у апазыцыі да больш лібэральных каталікоў-усходнікоў, таму яго не выпадае лічыць пянэрам сучаснага экумэнізму. У 1907 годзе, аднак, цягам вуніцкага кангрэсу, які адбыўся ў Велеградзе ў Чэхіі, гэты польскі езуіт выступіў супраць ужываньня абразьлівае тэрміналёгіі ў адносінах да праваслаўных. Ён заўвыжыў, што расейская царква таксама мае, у пэўным сэнсе, характар сапраўднае царквы. Ягонья меркаваньні шакіравалі больш кансэрватыўных удзельнікаў кангрэсу. У сваім творы *Makryna Mieczysławska w świetle prawdy*, які быў апублікаваны ў 1923 годзе ў Кракаве, польскі езуіт абвінаваціў у ілжы базыліянскую манахію Макрыну (1784-1869), якая цьвердзіла, што была згвалтавана расейскай салдатчынай пад час перасьледу беларускіх вунятаў. Урбан прысьвятиў усё сваё жыцьцё пісьменніцкай дзейнасьці. У 1933 годзе ён заснаваў польскі часопіс *Oriens (Усход)*, які паслужыў хронікай посьпехаў і паражэньняў новавуніцкага руху.

Пасьля першае сусьветнае вайны заходняя частка Беларусі апынулася ў межах новапаўсталай Польскай Рэспублікі. У гэты час на

так званых польскіх *Kresach* налічвалася да 4 мільёнаў грамадзянаў праваслаўнага веравызнання. Гэта была значная лічба нават у адносінах да 18 мільёнаў польскіх рымакаталікоў. Аднак у этнічным пляне гэтыя праваслаўныя разглядаліся па-рознаму: некаторыя ўважалі сябе за расейцаў, некаторыя за беларусаў ці ўкраінцаў. У іншых зноў не было пачуцця нейкай этнічнай прыналежнасці: жыхары, напрыклад, Піншчыны акрэслівалі сябе проста „тутэйшымі”. І менавіта сярод гэтае катэгорыі пачалася вуніяцкая дзейнасць езуітаў у 1923 годзе. Усё пачалося зь ініцыятывы адной праваслаўнай супольнасці. У гэты час на тэрыторыі Польшчы, як дарэчы і Савецкага Звязу, Праваслаўная Царква апынулася ў становішчы поўнага хаосу. Такім чынам некаторыя вернікі з Падляшша зьвярнуліся да новавыбранага мясцовага каталіцкага біскупа Гэнрыка Пшазьдзецкага з просьбай перайсці ў Рыма-каталіцкую Царкву. Але яны не жадалі пераходзіць у лацінскі абрад, ні прыняць грэка-каталіцкі абрад русінаў з Галіцыі. Яны хацелі трываць пры сваім „сынадальным” абрадзе, да якога былі прызвычаены. Апостальская Сталіца вызначыла Таварыства Езуса заняцця гэтым казусам і пачаць працу сярод новавуніятаў. Вернікі-ж знаходзіліся пад царкоўнай юрысдыкцыяй седлецкага, віленскага, луцкага, пінскага і люблінскага каталіцкіх біскупаў.

Францускі езуіт Шарль Буржуа быў першым езуітам, які перайшоў у бізантыйска-славянскі абрад, ён быў таксама першым, хто пачаў працаваць сярод мясцовых жыхароў. У 1924 годзе ён наведаў шматлікія беларускія гарады і мястэчкі: Пінск, Слонім, Берасце, Баранавічы і славуты Жыровіцкі манастыр. Ён заўважыў, што цягам вайны манастыр падупаў і ў ім было ўсяго сем ці восем манахаў. Буржуа асеў у вёсцы Альбярцін ля Слоніму, дзе ён пачаў служыць літургію ў бізантыйскім абрадзе ў доме графа Ўладзіслава Пуслоўскага, езуіцкага дабрачынцы. Хутка да яго далучыліся ў Альбярцін Міхал Маліноўскі, польскі езуіт лацінскага абраду і Сяргей Спітэцкі, былы праваслаўны манах з Пачаеўскае Лаўры. Разам яны асновалі новавуніяцкую парафію ў вёсцы Голя. Французу Буржуа ўдалося прыцягнуць беларускіх вернікаў і здабыць іх давер. Шматлікія беларускія праваслаўныя пачалі навяртацца ў вуніяцтва.

Спачатку, аднак, першая пляцоўка ў Голі аказалася фіяскам. Сам Буржуа прызнаваў, што ягоная расейская мова была далёка недасканалай і, больш таго, ён зусім не валодаў ні беларускай мовай, ні яе мясцовымі дыялектамі, без якіх цяжка гаварыць аб сапраўднае камунікацыі. Ён таксама ўсведамляў, што ягоныя веды адносна складаных абрадаў былі вельмі абмежаваныя. Яго хутка замяніў былы праваслаўны сьвятар, які перайшоў у вуніяцтва.

Лёгкасыць, зь якой Буржуа прымаў праваслаўных вернікаў у Католицкую Царкву, не патрабуючы ад іх фармальнага адрачэння да праваслаўнага веравызнання, здаецца, справакавала гнеў мясцовае польскае гіерархіі. У выніку айцец Буржуа ў 1925 годзе быў пераведзены ў Закарпацце працаваць сярод закарпацкіх русінаў.

Вуніяцкая місія ўзбагацілася прыбыццём польскага езуіта Ўладзіміра Пянткевіча, які ў 60-гадовым узросце перавучыўся на бізантыйскі абрад. Пянткевіч атрымаў тытул „протаігумена” і стаў адказным за ўсю езуіцкую „Ўсходнюю Місію”. Ён быў палымным адвакатам працы езуітаў усходняга абраду, якія часта падвяргаліся нападам у нацыяналістычнай польскай прэсе, якая абвінавачвала езуітаў у новай русыфікацыі мясцовага беларускага насельніцтва. У 1926 годзе езуітам удалося заснаваць сваю рэзідэнцыю ці „манастыр” усходняга абраду ў Альбярціне. Там жа адчынілі і свой навіцыят. Адначасова былі заснаваны яшчэ дзве парафіі: адна ў вёсцы Сынкавічы, каля 16 кілямэтраў ад Альбярціну, і другая ў Вільні. У 1936 годзе езуіты пабудавалі дзве царквы ў Альбярціне: адну для вернікаў бізантыйскага абраду і другую для рымакаталікоў. Дарэчы, гэтыя царквы зноў адчыненыя: у адной дзейнічае філія слонімскай рыма-каталіцкай парафіі, а ў другой моліцца мясцовая праваслаўная супольнасць.

У 1933 годзе Ўсходняя Місія айцоў езуітаў налічвала шэсцьдзсят шэсьць чальцоў. Сярод дзесяці навіцыяў былі два беларусы¹⁵. Што тычыцца навяртанняў на каталіцызм, то ў езуітаў не было шмат поспехаў. У 1931 годзе ў Сынкавічах было 1 500 вернікаў — на гэтую лічбу прыпадала сто сорок хростаў і каля двухсот навяртанняў¹⁶. У 1932 годзе каля пяцідзсяці праваслаўных перайшлі ў каталіцкае веравызнанне. Агулам кажучы, статыстыкі пачалі паказваць лёгкі рост навяртанняў пасля 1927 году. Некаторыя з гэтых новавуніятаў зноў пераходзілі ў праваслаўе, як, напрыклад, Філіп Марозаў, будучы рэктар Віленскае Праваслаўнае Сэмінарыі. Гэтыя рухі ў адну ці другую старану часта тлумачыліся адсутнасцю рэлігійнае адукацыі або асабістых перакананняў.

У 1933 годзе Пянткевіч памёр. На чале місіі стаў беларускі езуіт Антоні Дамброўскі, ён жа і застаўся настаяцелям да канца. Дамброўскі рэгулярна ўдзельнічаў у вуніяцкіх кангрэсах, якія адбываліся ў Пінску на працягу 1930-1937 гадоў. Ён выступаў за ўжыванне вуніятамі расейскіх літургічных абрадаў, якія паступова лацінізаваліся.

¹⁵ *Początki i rozwój Albertyna*, „Oriens”, nr 1-2 (1933), s. 46-47.

¹⁶ A. Niemancewicz s.j., *De labore Missionis Orientalis s.j. in Albertin (Polonia)*, [w:] *Acta VI. Conventus Velehradensis anno MCMXXXII*, sumptibus Archiepiscopi Olomucensis, Olomouci 1933, s. 273.

Нават калі езуітаў крытыкавала ўкраінскамоўная прэса за тое, што яны размаўлялі па-расейску і ўжывалі сынадальнага абраду, ня ведаючы беларускай культуры, навочныя сьведкі малююць нешта іншы абраз¹⁷. Пянткевіч, будучы палякам, да таго як пачаў працу сярод вунятаў ня ведаў беларушчыны, але яе зь цягам часу навучыўся. Пянткевіч і Дамброўскі пачалі зьвяртацца ў сваіх казаньнях да вернікаў на іх мове. У Вільні Марцэлі Высакінскі паслугоўваўся ў сваёй душпастырскай працы выключна беларускай мовай. У Альбярціне ў рэфэкторыі на голас чыталіся гісторыя і гэаграфія Беларусі. Навіцыям выкладалася беларуская мова і граматыка. Беларуская мова часта выкарыстоўвалася магістрам навіцыяту падчас канфэрэнцыяў. Беларушчынай карысталіся таксама падчас рэкрэацыяў (супольнага выпачынку).

Акрамя публікацыяў па-расейску і па-польску ў альбярцінскае місьці выдаваўся ў 1932-1938 гадах беларускі рэлігійны штотомесячнік „Да злучэньня”. Рэдактарам быў Антон Неманцэвіч, езуіт, які больш за іншых атаясамляўся зь беларускім нацыянальным рухам. Неманцэвіч нарадзіўся ля Беластоку ў 1893 годзе. Ягоныя бацькі былі беларусамі-каталікамі і ён фармаваўся ў рыма-каталіцкай сэмінарыі ў Пецярбургу. У першыя гады савецкага рэжыму ён трапіў у вязьніцу. У 1929 годзе пасьля навукі ў Папскім Усходнім Інстытуце ў Рыме ён уступіў у Таварыства Езуса. Цягам сваёй працы сярод беларусаў ён пастаянна быў аб’ектам нападаў са стараны польскіх нацыянал-экстрэмістаў. У 1940 годзе львоўскім мітрапалітам Шаптыцкім быў ён абраны на экзарха Ўсходняе Каталіцкае Царквы на Беларусі. На працягу нямецкае акупацыі на Неманцэвіча шматразова даносілі праваслаўныя гіерархі, якія базаваліся ў Жыровіцкаманастыры. Для даносчыкаў Неманцэвіч быў палякам, які „перафарбаваўся” на беларускага нацыянальнага дзеяча. Вынікам лічных паклёпаў у гэстапа быў арышт Неманцэвіча, які прывёў да ягонай сьмерці ў 1942 годзе. Няма дакладных зьвестак аб акалічнасьцях сьмерці, але некаторыя крыніцы ўзгадваюць аб расстрэле.

У 1939 годзе Альбярцін быў акупаваны саветамі. Навіцыят быў зачынены. Дамброўскі выехаў у Вільню і пазьней у Львоў. На чале місьці стаў малады амэрыканскі езуіт Вальтар Цішак. Цішаку ўдалося пратрымацца яшчэ шэсьць месяцаў. Пасьля таго, як савецкая салдатчына спрафанавала капліцу ўсходняга абраду, ён атрымаў загад з Рыму цалкам зачыніць місьцю.

Каля шасьці езуітаў загінулі цягам найперш савецкае, а пазьней гітлераўскае акупацыяў заходняе Беларусі. Сярод іх Антоні Сьвя-

¹⁷ A. Hlebowicz, *Kościół w niewoli*, Warszawa 1991, s. 52-67.

таполк-Мірскі, які памёр у нямецкім канцлягеры. Яго затрымалі, калі ён працаваў сярод грэка-каталіцкіх вернікаў на Полаччыне. Некаторыя крыніцы ўзгадваюць, што восем іншых езуітаў працягвалі сваю працу пасля 1945 году на тэрыторыі ўжо савецкае Беларусі¹⁸. Сярод іх быў айцец Антоні Зомбэк (1899-1989), былы настаўель Альбярцінскае місыі. Пасля вызвалення зь савецкага лягеру а. Зомбэк яшчэ выконваў сваю пастаральную працу на Беларусі да моманту, калі яго прымусілі эміграваць у Польшчу, дзе і памёр у Сьвентай Ліпцы. Да апошняга працаваў ён сярод грэкакаталікоў-украінцаў, якія былі пераселеныя польскай камуністычнай уладай у Ольштынскае ваяводства з Пярэмышлю. Аўтару гэтага артыкулу пашанцавала яшчэ пазнаць трох з апошніх альбярцінскіх айцоў: Антонія Нарэля, беларуса з-пад Гародні; айца Вацлава Сэнка, які працаваў пад Менскам да 1953 году і айца Чорнэка. Усе яны памерлі напрыканцы дзевяностых гадоў мінулага стагодзьдзя ў езуіцкай інфэрмэрыі ў Гдыні. Гэта былі апошнія сьведкі беларускае езуіцкае місыі.

Цягам слыннай гарбачоўскай перастройкі й пазьней на пачатку хвалі нацыянальных незалежніцкіх рухаў абедзьве Царквы — Каталіцкая і Праваслаўная — пачалі вяртацца ў грамадзкае жыцьцё краіны. Пачала адраджацца таксама дзейнасьць манаскіх і законьніцкіх супольнасьцяў. Каталіцкая Царква на Беларусі была ў лепшых умовах — калі наогул можна ўжываць тут пазытыўных катэгорыяў — чым яе сястра ў Расейскае Фэдэрацыі, дзе варункі былі найгоршымі. У Сыбіры была адносна шматлікая група каталікоў. Пасля палітычных пераменаў езуіты скіравалі свае сілы менавіта ў Сыбір. Беларусь засталася нежак у тыле. Увесь гэты час сюды прыяжджалі езуіты з Польшчы. Па сёньняшні дзень некалькі айцоў езуітаў працуюць у парафіях Гарадзенскае дыяцэзыі. Фармальнага-ж паўстаньня асобнае Беларускае Правінцыі Таварыства Езуса не наступіла. На постсавецкім абшары існуе сёньня Правінцыя Летувы і Латвіі, Расейскі Рэгіён, у які ўваходзіць Беларусь і Дыстрыкт Украіны.

Бібліяграфія

Асеев Б. Н., *Русский драматический театр XVII-XVIII веков*, Москва 1958.

Батюшков П. Н., *Белоруссия и Литва*, Санкт-Петербург 1890.

Білорусин, *До проблем неоуніі*, „Нова Зоря”, № 81 (26.10.1933), с. 3.

Блинова Т. Б., *Езуиты в Белоруссии*, Минск 1990.

¹⁸ Там жа.

- Демьянович А., *Езуиты в Западной России в 1569-1772 годах*, Санкт-Петербург 1872.
- Домбровский А., *Альбертинская обитель отцов езуитов восточного обряда*, Варшава 1930.
- Домбровский А., *Пий XI и униатское движение*, Вильно 1930.
- Галичанин, *Проблеми неонуні*, „Нова Зоря”, nr 77 (12.11.1933), s. 1-3.
- Гарошка Л., *Айцец Антон Неманцэвіч*, „Божым Шляхам”, № 70-75 (1956), с. 49-54.
- Гарошка Л., *Пад знакам рускае і польскае веры*, „Божым Шляхам”, № 60-65 (1954-1955).
- Гарошка Л., *Прычыны палянiзацыі на Беларусі*, „Божым Шляхам”, № 68-69 (1955), с. 6-16.
- Годовикова Л. Н., *А. Поссевино. Исторические сочинения о России XVI века*, Москва 1983.
- Карский Е., *Два памятника старого западнорусского наречия*, „Журнал Министерства Народного Просвещения”, август 1893, с. 406-430.
- Католицизм в Белоруссии. Традиционализм и приспособление*, Минск 1987.
- Крип'якевич І., *З діяльності Поссевіна*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, № 113 (1912), с. 1-28.
- Крип'якевич І., *Увійні видання і руське переклади Антонія Поссевіна в 1580-х рр.*, „Analecta Ordinis S. Basilio Magni”, nr 3 (1929-1930), s. 537-552.
- Купранець О., *Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918-1939*, Рим 1974.
- Ластоўскі В., *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*, Коўна 1926.
- Ластоўскі В., *Гісторыя крыўскай (беларускай) літаратуры*, Коўна 1928.
- Лилов А., *О зловерных действиях езуитов в России*, Киев 1856.
- Пачаткі і развіццё Альбярціна*, „Царква” № 1 (24), 2000.
- Франциск Скорина – белорусский гуманист, покровитель и первопечатник*, Минск 1989.
- Albertyniec wschodniego obrzadku, *W obronie Albertyna*, „Oriens”, nr 1-1 (1933), s. 26 -27.
- Bednarski S., *Stary projekt zaprowadzenia jezuitów obrzadku wschodniego*, „Oriens”, nr 1-2 (1933), s. 41-43.
- Bednarz M., *Jezuici a religijność polska (1564-1964)*, „Nasza Przeszłość”, nr 20 (1964), s.149-224.
- Berga A., *Pierre Skarga*, Paris 1916.
- (Bourdillon Joseph), *Peri ton dichonoion ton en tais ekklesiaia tes Polonias. Dokimion istorikon kai kritikon*, Basilea 1768.

- Bourgeois Ch., «*Chez les paysans de la Podlachie et du Nord-Est de la Pologne*», „*Études*”, nr 191 (1927), s. 566-592.
- Bourgeois Ch., «*En pays slave*», „*Lettres de Jersey*”, nr 40 (1926-1927), s. 139-149.
- Charłampowicz K., *Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVII i XVIII stuleciu*, Lwów 1924.
- Ciszek W., *With God in Russia*, New York 1964.
- Co słycać w Albertynie?, „*Oriens*”, nr 4 (1936), s. 92-94.
- Croce G., *La Badia di Grottaferata e la rivista „Roma e Oriente” fra Unionismo e Ecumenismo*, Roma 1989.
- „Da zlučennia. Bielaruskaja rehijhnaja časapiš”, Albertyn, 1932-1938.
- Davis N., *Gods playground. A History of Poland*, Oxford 1981.
- Dąbrowski A., *Co przemawia dzisiaj za przyjęciem rosyjskiej (synodalnej) formy obrządku dla nawracających się obecnie prawosławnych*, [w:] *Pamiętnik I-ej konferencji kapłańskiej w sprawie Unii kościelnej w Pińsku*, Pińsk 1931, s. 85-100.
- Dąbrowski A., *De missione orientali Societatis Jesu ritu Graeco slavici*, [w:] *Acta V. Conventus Velehradensis. Anno MCMXXVII*, Olomouc 1927, s. 196-202.
- Drzymała K., *Praca jezuitów polskich nad ludnością wiejską w pierwszym stuleciu osiedlenia się Zakonu w Rzeczypospolitej*, „*Nasza Przeszłość*”, nr 20 (1964), s. 51-75.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy (1559-1995)*, opracowanie L. Grzebień, Kraków 1995.
- Geneza seminarjum papieskiego w Wilnie, „*Oriens*”, nr 1-2 (1933), s. 47-50.
- Gram H., *The Moscovia of Antonio Possevino*, Pittsburg 1977.
- Halecki O., *The Universities of the Polish – Lithuanian Commonwealth from the XIV to the XVII Century (Problems of Cultural Geography)*, „*The Polish Review*”, nr 5 (1960), s. 21-29.
- Hlebowicz A., *Kościół w niewoli*, Warszawa 1991.
- Hughes L., *Simeon Polotski*, [w:] *The Modern Encyclopaedia of Russian and Soviet History*, 29, Gulf Breeze 1982, s. 8-11.
- Jeden z obecnych, *Podniosły dzień w Albertynie*, „*Oriens*”, nr 4-4 (1936), s. 124-125.
- Jobert A., *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la Chrétienté (1517-1648)*, Paris 1974.
- Kosman M., *Historia Białorusi*, Wrocław 1979.
- Krajcar J., *Religious conditions in Smolensk, 1611-1654*, „*Orientalia Christiana Periodica*”, nr 33 (1967), s. 404-456.
- Laski S., *Jezuici a obrządek wschodni*, „*Oriens*”, nr 3-2, 3-3, 3-4 (1935), s. 38-43, 74-79, 99-103.
- Lewański J., *Dramaty staropolskie*, Warszawa 1963.

- Lombarda V., *The Jesuits and The Third Reich*, New York 1989.
- Lukacs L., *Die nordischen päpstlichen Seminarien und P. Possevino (1557-1587)*, „Archivum Historicum Societatis Jesu”, nr 24-47 (1955), s. 33-94.
- Łomacz B., *Neounia*, „Więź”, nr 26 (1983), s. 82-90.
- Łomacz B., *Neounia w diecezji siedleckiej*, [w:] *Chrześcijański wschód a kultura polska*, Lublin 1989, s. 55-75.
- Łukaszewicz J., *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, Poznań 1849.
- Narel A., *Wspomnienia z Białorusi* (rękopis), Archiwum Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej w Warszawie.
- Regis de P., *Chez les jésuites du Rite Greco-Slave. La « nouvelle Union » et ses méthodes*, Lyon 1932.
- W. Sęk, *Wspomnienia* (rękopis), Archiwum Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej w Warszawie.
- S. Zalenski, *Les jésuites de la Russie Blanche*, Paris, Letouzey et Ané.

Streszczenie

Jezuici przybyli na ziemię białoruskie w drugiej połowie XVI wieku. Stworzyli ośrodki pracy misyjnej w Wilnie i Połocku. Specyfiką obszaru białoruskiego była dominacja ludności wyznania prawosławnego. Działalność misyjna wśród prawosławnych została uznana przez nich jako priorytetowa. W 1580 r. kolegium jezuickie zostało założone w centrum życia duchowego prawosławia białoruskiego – Połocku. Drugim ośrodkiem uczynili Nieśwież, niegdyś stolicę białoruskiego kalwinizmu. Pod ich wpływem Krzysztof Radziwiłł Sierotka porzucił wyznanie przodków i został katolikiem. W krótkim czasie jezuici zbudowali nie tylko własną sieć świątyń na całym obszarze Białorusi, a także ośrodków życia oświatowego i kulturalnego. Jezuickie teatry zostały założone w Wilnie, Nieświeżu, Witebsku, Słonimiu i Grodnie. Zakon przetrwał na Białorusi ponad 25 lat po rozbiorach Rzeczypospolitej. Został zlikwidowany ukazem cara Aleksandra I w 1820 roku. Do I wojny światowej jezuici przebywali na Białorusi tylko nieoficjalnie. Struktury zakonne i działalność misyjna zostały wznowione w warunkach II Rzeczypospolitej.